

Editor
Dr. Bapu G. Gholap

- 53) सवाल्टर्न इतिहास लेखन
प्रा. डॉ. केशव अंबादास लहाने, जि. औरंगाबाद ||208
- 54) शासकीय दहशतवाद भारतीय लोकशाही पुढील एक आव्हान...!
डॉ.शिंदे आर.डी., जि. नांदेड ||211
- 55) भारतीय लोकशाही – आव्हाने आणि उपाय
प्रा.डॉ.राजेंद्र ज्ञानोबाराव शिंदे, जि.नांदेड ||217
- 56) अस्पृश्यांच्या धर्मातराची कारणमिमांसा
प्रा. सुदर्शन उद्धवराव स्वामी, जि. बीड ||220
- 57) भारतीय आरमाराचे जनक— छ. शिवाजी महाराज
प्रा. बालाजी रावसाहेब बोडके, माजलगाव ||223
- 58) आधुनिक काळातील नोकरशाहीची भूमिका
डॉ. ज्ञानेश्वर साहेबराव शिंदे, जि.बीड ||226
- 59) A Study of Agricultural Development: New Trends and Issues in Maharashtra State
Mr. Ughade Ashok Sandipanrao, Nanded ||229
- 60) मानवी हक्क व महिला संबंधित विविध कायदे
उषा देवराव किरवले ||234
- 61) भारतातील सामाजिक व राजकीय समस्या: आव्हाने व उपाय शेतकरी आंदोलन
सुलभा बब्रुवान सोळंके, औरंगाबाद ||236

ब्रिटिशांनी हे सिद्ध करून दाखवले. याचाच बोध आजही भारतीय नौदल घेत असतो म्हणूनच छत्रपती शिवाजी महाराजांना भारतीय आरमाराचे जनक असे संबोधले जाते.

संदर्भ ग्रंथसूची :-

- १) सेन एस एन ,मराठ्यांची लष्करी व्यवस्था,
- २) कटारे अनिल, मध्ययुगिन भारताचा इतिहास.
- ३) बिरादार टि.के., मराठ्यांचा इतिहास ,
- ४) कोकाटे श्रीमंत, विश्ववदे छत्रपती शिवाजी महाराज.
- ५) दवे अनिल महादेव, छ. शिवाजी आणि स्वराज्य.
- ६) आपटे भा. कृ. शिवाजी महाराजांचे आरमार.
- ७) सरूडकर प्रशांत, शिवरायांचे आरमार.
- ८) अमात्य रामचंद्र,सभासद बखर व राज्य व्यवहार कोश, आज्ञापत्रे.
- ९) जाधव रमेश, दुर्ग जिज्ञासा

आधुनिक काळातील नोकरशाहीची भूमिका

डॉ. ज्ञानेश्वर साहेबराव शिंदे

लोकप्रशासन विभाग प्रमुख

सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव जि.वीड

प्रस्तावना :

संघटना विशेषतः शासकीय संघटना आणि त्यामध्ये कार्यरत असणारी शासकीय यंत्रणा म्हणजे नोकरशाही हि लोकप्रशासनाचा केंद्रबिंदू आहे. नोकरशाही हि शासनाचे एक अविभाज्य अंग आहे. कारण नोकरशाहीच्या माध्यमातूनच शासन आपल्या ध्येयधोरणांची व नवीन निर्णयाची अंमलबजावणी करत असते. आज प्रत्येक ठिकाणी मग ते सार्वजनिक क्षेत्र असो कि, खाजगी क्षेत्र असो किंवा विकसित,अविकसित देशातील प्रशासन असो हे सर्व क्षेत्र नोकरशाहीने व्यापलेले आहे. प्रत्येक व्यक्तीच्या व्यक्तिगत, सामाजिक, राजकीय आर्थिक,संघटनात्मक जीवनावर नोकरशाहीचा प्रभाव पडत असतो.

संशोधन लेखाचे उद्देश:

१. आधुनिक नोकरशाहीचा अभ्यास करणे.
२. नोकरशाहीची आधुनिक काळातील सामाजिकल्यानाची भूमिका अभ्यासाने.
३. शासकीय ध्येयधोरणातील अंमलबजावणीतील भूमिका अभ्यासाने.

नोकरशाहीचा अर्थ व स्वरूप:

नोकरशाही हि एक व्यापक संकल्पना आहे. नोकरशाही वाईट आहे कि चांगली हे जरी कोणीच निश्चीत सांगू शकत नसले तरी शासनाच्या वर्तमान संरचनेत ती एक महत्वपूर्ण आहे. नोकरशाही हि व्यावसायिक प्रशासनाची अशी पसरलेली व्यवस्था आहे कि,ज्यामध्ये नवनियुक्त पदाधिकारी पदसोपान रचनेचा भाग आहे ज्याच्यावर पूर्ण समाजाची परिपूर्ती अवलंबून

असते. फ्रेंच भाषेतील 'ब्युरो' (Bureau) या शब्दापासून इंग्रजीतील 'ब्युरोक्रेसी' (Bureaucracy) अर्थकारीत्व/नोकरशाही हा शब्द तयार झालेला आहे. ब्युरोचा शब्द अर्थ 'लिहिण्याचा टेबल' असा होतो म्हणजे पुस्तक किंवा टेबलवरील सरकार असेही याला म्हणता येते. हुकूमशाहीमध्ये ज्याप्रमाणे हुकूमशाही केंद्रबिंदू असतो, नोकरशाहीमध्ये लोक असतात तसे नोकरशाहीमध्ये हे शासकीय नोकर किंवा अधिकारी महत्वाचे असतात. यामुळे अधिकार्यांमार्फत व अधिकार्यांसाठी चालाविले जाणारे शासन म्हणजे नोकरशाही शासन असा एक अर्थ लावता येतो. फ्रेंच वीचारवंत वीन्सेंट डी. यानी या शब्दाचा वापर सर्व प्रथम १७४५ साली फ्रांसमधील सत्तालीन अनागोदी, अव्यवस्था अनुभवतांना एक आजार म्हणून नकारात्मक अर्थाने केला होता. शासकीय अधिकार्यांचा स्वैराचार, अपव्यय, हस्तक्षेप, अकार्यक्षमता, सत्तेचा दुरुपयोग, उदासीनता, अहंभाव या काहीशा अवमानजनक,सदोष अर्थाहिन नोकरशाही शब्दाचा वापर अधिक झाला. अन्यथा नोकरशाहीतील अधिकारी व्यक्तीला अनुभवी, जानी किंवा जबाबदार या अर्थानेही पाहिले जाते. नोकरशाही हा एक अस्पष्ट शब्द आहे. थोडक्यात, नोकरशाही हा शब्द बहुआयामी व अनेकार्थी आहे. आधुनीक शासनात नोकरशाही अपरिहार्य असते. हे एक असे प्रशासकीय संघटन अथवा लोकसेवकांचे सरकार आहे ज्याचा उद्देश स्वहित साध्य करणे नसून जनतेला सेवा देणे हा असतो. वरील विश्लेषणातून असे म्हणता येते की नोकरशाहीमध्ये पटसोपान, सत्तेची कायदेशीरता, निश्चीत कार्यपद्धती असते. याशिवाय व्यवस्थेमध्ये अनेक दोष आहेत.

आधुनिक काळातील नोकरशाहीची भूमिका:

नोकरशाहीचे अनेक प्रकार आहेत जे नोकरशाहीचे स्वरूप व भूमिका स्पष्ट करतात. नोकरशाहीची ही भूमिका खालील मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट होते. नोकरशाही ही अपरिहार्य आणि शासनसंस्थेच्या अवीभाज्य घटक असल्याने त्याचे महत्त्वही मोठे आहे. शासनप्रकार कोणताही असला तरी नोकरशाहीची उगविक कार्य ही कायमच गहहलेली आहेत.

ध्येयधोरणाची शिफारस करणे:

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 8.14 (IIJIF)

नोकरशाहीची भूमिका सर्व काळात महत्वाची राहिलेली आहे. ध्येयधोरणाची निर्मिती, कायदे निर्मिती, हे कार्यकारी मंडळ व कायदेमंडळाचे कार्य असले तरी या तांत्रिक व गुंतागुंतीच्या कार्याची पूर्तता नोकरशाहीच्या मदती शिवाय होवू शकत नाही. कायदेमंडळातील सदस्य हे अननुभवी व विषय ज्ञान नसणारे असू शकतात, अशावेळी नोकरशाहीचाच सल्ला उपयुक्त ठरतो. कोणत्या समस्यांवर काय उपाययोजना होवू शकते? सार्वजनिक धोरणाचे स्वरूप कसे असावे ? या व अशा सर्व बाबींची शिफारस ही नोकरशाहीच करत असते.

कायद्याचा मसूदा सुचविणे,अंमलबजावणी करणे:

नोकरशाही स्थायी, अनुभवी, तंत्रकुशल असल्याने कायदेनिर्मितीसाठी नोकरशाही कायदेमंडळाला सूचना व माहितीचा पुरवठा करत असते. कायदेनिर्मितीसारख्या किचकट व गुंतागुंतीच्या प्रक्रिया या नोकरशाहीच्याच टेबलावर पूर्ण होतात. कायद्याचा मसूदा ध्येयधोरणाचा मसूदा, आराखडा तयार करून कायदेमंडळाला तो सुपूर्द करण्याचे कार्य नोकरशाही करते. कायदेमंडळात ध्येयधोरणाला मान्यता मीळाल्यानंतर त्यांची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी करण्याचे कार्य ही मंडळेने अत्यंत मोठ्या असणाऱ्या नोकरशाहीलाच करावे लागते. कायदेनिर्मितीची प्रक्रिया निर्दोष पार पडल्यानंतर तीतकीच महत्वाची प्रक्रिया त्यांच्या मुख्यवजस्थत अंमलबजावणीची असते. यामध्ये नोकरशाही महत्वाची भूमिका पार पाडते.

सामाजिक परिवर्तन व न्याय:

नोकरशाहीची ओळख तिच्या तांत्रिक व कायदेशीरगणानामुळे होत असते. मात्र आजभवीला नोकरशाहीची ही रूढ ओळख पसण्याचे प्रयत्न होत आहेत. सामाजिक न्याय व परिवर्तनासाठी नोकरशाहीने प्रतिबद्ध असावे आणि त्यासाठी त्यांनी आपले कौशल्य अनुभव पानाला लावावा अशी अपेक्षा आज त्यांच्याकडून केली जाते. वैविध्यपूर्ण समाजातील वेगवेगळ्या मागण्या व अपेक्षांची पूर्तता करित असतांना नोकरशाहीचीच भूमिका सर्वाधिक महत्वपूर्ण ठरते. शासन आणि जनता यांच्यामध्ये विश्वासू मध्यस्थाची भूमिका आज नोकरशाहीला पार पाडावी लागत आहे.

दुर्बल, वंचित घटकांना लाभ मिळवून देणे, गरजू, गरीबांपर्यंत शासकीय मदत पोचविणे आजच्या नोकरशाहीची प्रमुख काये आहेत. कल्याणकारी राज्यात तर नोकरशाहीची हीच भूमिका सर्वाधिक महत्वपूर्ण आहे.

आर्थिक विकास:

आज संपूर्ण देशाच्या आर्थिक विकासाला गती देण्याचे मुख्य कार्य नोकरशाहीला करावे लागते. अर्थसंकल्पाची निर्मिती असो, आर्थिक विकासाच्या योजना असो, दारिद्र्य निर्मुलन रोजगार निर्मितीच्या योजना यामध्ये नोकरशाहीची भूमिका महत्वाची ठरते. औद्योगीकरण होत असलेल्या देशात मुख्य नियामक म्हणून नोकरशाहीलाच पुढाकार घ्यावा लागतो. याशिवाय या देशामध्ये परकीय गंगाजळी आणण्यासाठी आपल्या कार्यात लवचीकता आणणे देखील नोकरशाहीच्या आजच्या प्राधान्यक्रमात आहे.

लोकशाहीचे संवर्धन:

जनतेप्रती अनुत्तरदायीत्व, शक्तीप्रियता, स्वहित केंद्रीतता यामुळे आधुनिक लोकशाही विचारकांनी लोकशाही शासनव्यवस्था व नोकरशाही परस्पराना पुरक व उपयुक्त असल्याचे सप्रमाण सिद्ध केले व्यवस्थेच्या विरोधात नोकरशाही असल्याचा विचार मांडण्यात येत असे. मात्र आजघडीला कायदेमंडळांना तथ्य-माहिती, आकडेवारीचा पुरवठा करण्याचे कार्य नोकरशाही करते.

सारांश:

नोकरशाही ही सार्वत्रिक व अपरिहार्य स्वरूपाची यंत्रणा असली तरी तिच्या संबंधाने असणार्या अनुभव व मतांमध्ये एकवाक्यता नाही. प्राचीन काळापासून तिचे अस्तित्व आहे. नोकरशाहीची भूमिका सर्व काळात महत्वाची राहिलेली आहे. ध्येयधोरणाची निर्मिती, कायदे निर्मिती, हे कार्यकारी मंडळ व कायदेमंडळाचे कार्य असले तरी या तांत्रिक व गुंतागुंतीच्या कार्याची पूर्तता नोकरशाहीच्या मदती शिवाय होवू शकत नाही. नोकरशाही स्थायी, अनुभवी, तंत्रकुशल असल्याने कायदेनिर्मितीसाठी नोकरशाही कायदेमंडळाला सूचना व माहितीचा पुरवठा करत असते. कायदेनिर्मितीसारख्या किचकट व गुंतागुंतीच्या प्रक्रिया या नोकरशाहीच्याच टेबलावर पूर्ण होतात. कायद्याचा मसुदा ध्येयधोरणाचा

मसुदा, आराखडा तयार करून कायदेमंडळाला तो सुपूर्द करण्याचे कार्य नोकरशाही करते. नोकरशाहीची ओळख तिच्या तांत्रिक व कायदेशीरपानामुळे होत असते. मात्र आजघडीला नोकरशाहीची ही रूढ ओळख पुसण्याचे प्रयत्न होत आहेत. जनतेप्रती अनुत्तरदायीत्व, शक्तीप्रियता, स्वहित केंद्रीतता यामुळे आधुनिक लोकशाही विचारकांनी लोकशाही शासनव्यवस्था व नोकरशाही परस्पराना पुरक व उपयुक्त असल्याचे सप्रमाण सिद्ध केले आहे.

संदर्भसूची:

१. एम.पी.शर्मा आणि बी.एल.सडाना लोकप्रशासन तत्वे आणि व्यवहार, किताब महल नवी दिल्ली.
२. डॉ.बी.एल.फाडिया, उच्चतर लोकप्रशासन, आगरा प्रकाशन, आगरा-२००४
३. सुरेंद्र कटारिया, लोकप्रशासन सिद्धांत एव व्यवहार, जयपूर प्रकाशन जयपूर-२००५
४. भारत सरकार, द्वितीय प्रशासन सुधारणा आयोग, शासन मे नैतिकता, जानेवरि-२००७.

